

СКЛЯРУК АНАСТАСІЯ ВОЛОДИМИРІВНА*кандидат психологічних наук,**доцент кафедри практичної психології КПУ, м. Запоріжжя***СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА МОДЕЛЬ
СОЦІАЛІЗАЦІЇ ДИТИНИ В ПРОБЛЕМНІЙ СІМ'І:
ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ**

У статті надається аналізу сучасного стану ресурсозберігаючого соціального простору. Установлені теоретичні принципи, які утворюють історичну послідовність підходів до організації ресурсозберігаючого соціального простору. Запропоновані універсальні принципи організації ресурсозберігаючого соціального простору. На основі універсальних принципів, уможлиблюється формування комплексного ресурсозберігаючого соціального простору трьох рівнів: суб'єктивно-ціннісний, побутово-регіональний та соціально-політичний.

Ключові слова: *проблемна сім'я, соціалізація, соціалізація в проблемній сім'ї, соціалізувальний вплив сім'ї*

Постановка проблеми. Сімейна взаємодія реалізується перш за все в певних типах взаємодії, що передбачають перевагу тих чи тих поведінкових патернів у поведінці членів сім'ї. Переважаюча конфігурація стосунків у сім'ї визначає організацію контактів між її членами, наявність чи відсутність коаліцій між ними, ступінь відкритості чи закритості сімейної системи. Її функціонування регулюється сімейними стабілізаторами (сімейними правилами, міфами, історіями), що задають характер стосунків членів родини. Уся сукупність цих чинників створює властиву для певного типу конфігурації сімейної взаємодії атмосферу соціалізації дитини, є тканиною соціалізації дитини в сім'ї.

Сімейна соціалізація є надзвичайно актуальним напрямом досліджень у сфері соціальної психології. Цей напрям, який виокремився і став предметом психологічних досліджень у багатьох країнах світу в 60 – 70-ті роки минулого століття, залишається надзвичайно актуальним і дискусійним донині, особливо в інформаційних та постінформаційних суспільствах, де панівними стають ідеологія та методологія постмодерну, за яких пріоритет надається не закономірностям, механізмам, алгоритмам, моделям, схемам і т. ін., а технологіям існування й функціонування в умовах хаосу, турбулентності і невизначеності. Адже в цих умовах традиційна сім'я фактично занурюється в стан кризи. Не випадково багато які дослідники сім'ї (і як традиційного феномена, і як одного із суспільних явищ часів постмодерну) акцентують увагу на негативних процесах у ній,

на послабленні і навіть на кризі сім'ї як соціального інституту тощо, причому в цьому питанні думки дослідників як із високорозвинених країн, так і з країн «третього світу» є досить однотайними.

Сім'я має не лише надзвичайно великий вплив на розвиток і формування дитини, з одного боку, як особистості і автора свого життя, а з другого – як соціальної істоти, як суб'єкта соціального буття, а й усі необхідні, сформовані в історичному часі ресурси та інструменти для реалізації цього впливу.

Від сім'ї залежать актуалізація і розвиток успадкованих дитиною властивостей і якостей (біологізація), а також прищеплення тих рис і якостей, які є актуальними для дитини на певному етапі її дорослішання і яких очікує від неї її близьке й віддалене соціальне оточення. З одного боку, в родині повною мірою можуть цілеспрямовано розвиватися позитивні спадкові якості особистості, а негативні загальмовуватися, а з другого – все може бути навпаки: при потуранні в гіпертрофованій формі може виявитися все те, що є неприпустимим для життя серед людей і адаптації в соціальних реаліях суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У різні часи деякі дослідники з різних країн світу, що є прибічниками найрізноманітніших психологічних напрямів і соціально-психологічних шкіл, пропонували свої підходи до аналізу численних проблем, пов'язаних із сімейною соціалізацією (Дж. Мід, М. Мід, Дж. Роттер, І. С. Кон, В. В. Москаленко, О. В. Петрунько, В. О. Татенко та ін.) [2; 3; 4; 5; 7]. Зокрема, значний внесок у розробку цього питання зробили представники наукової школи біхевіоризму, які активно досліджували зв'язок соціального научування дітей з їх когнітивним розвитком і поведінкою (А. Бандура, Л. Берковіц, Дж. Доллард, В. Уолтерс, Б. Скіннер) [5; 7]. Чимало уваги було приділено й особливостям формування статевої ідентифікації дітей в родині (І.С.Кон, О.В. Петрунько) [2; 5], формуванню самооцінки дитини в сім'ї та іншим емпіричним показникам, за якими можна оцінити успішність соціального научування дитини в традиції біхевіоризму.

Значним є внесок у розробку проблематики сімейної соціалізації і представників інших наукових напрямів, серед яких, зокрема, Н. Смелзер (аналізував становлення самооцінки дітей); К.М. Стокер, С.М. Макхоул (досліджували взаємини між дітьми в сім'ї); Б. Торн (гендерне виховання дітей); І. Фівац-Депьюрзіч (взаємодія «батьки – діти»); К. Бродерік (системні теорії сімейної соціалізації) та ін. Своєю чергою, представники символічного інтеракціонізму, серед яких і Дж. Мід з його концепцією рольової соціалізації [3], аналізують процес здійснення батьками функцій

контролю, підтримки, влади стосовно дітей (Дж. Мартін, Дж. Роттер, Л. Маккобі). Зокрема, в рамках цього напрямку досліджено вплив батьківської підтримки на розвиток соціальної компетентності дітей (Д. Баумрінд) [1; 7].

Мета статті. Таким чином, головною метою цієї роботи є вивчення особливостей соціалізації особистості-дитини в проблемній сім'ї, обґрунтування запропонованої структурно-функціональної моделі соціалізації дитини в проблемній сім'ї.

Виклад основного матеріалу. Вплив складних життєвих обставин на сім'ю зачіпає різні сфери її життєдіяльності і призводить до порушення її функцій, що позначається на благополуччі членів сім'ї. Зазвичай ми часто бачимо, що різні сім'ї, стикаючись з проблемами, зазнають різних впливів. Навіть якщо ці проблеми однакові, в одних родинах проблеми порушують функціонування сім'ї, інші родини, не заперечуючи проблемності, не зазнають жодних змін у функціонуванні. Перш за все йдеться про виховну й соціалізувальну функцію сім'ї. Отже, в одних родинах рівень соціально-психологічного потенціалу достатній для того, щоб забезпечити незмінність під впливом проблем чинників сімейної соціалізації. В інших родинах, де соціально-психологічний потенціал низький і не здатний забезпечити незмінність чинників сімейної соціалізації під впливом проблем, сімейна соціалізація ускладнена.

Проблемогенні чинники впливають на процес соціалізації дитини і призводять до викривлення соціалізувальних можливостей сім'ї, особливо якщо ресурсна система сім'ї послаблена, а її соціально-психологічний потенціал недостатній для нормального її функціонування.

Зовнішні, внутрішні та змішані ресурси сім'ї, якщо вони мають достатній рівень, забезпечують незмінність зовнішніх і внутрішніх чинників сімейної соціалізації, які, зазнаючи впливу проблеми, можуть видозмінюватись. Якщо ж зовнішні, внутрішні і змішані чинники залишаються незмінними під впливом проблеми за рахунок достатнього для утримання рівноваги рівня соціально-психологічного потенціалу, то соціалізація в такій родині не є ускладненою.

Враховуючи, що на сімейну соціалізацію впливають три групи чинників (зовнішні – соціальні: соціальні стандарти, норми, цінності та інші; внутрішні – психологічні: соціально-психологічні особливості сім'ї, а також змішані – соціально-психологічні: рівень пристосування до нових умов соціальної взаємодії, тип взаємин у сім'ї), ми маємо змогу припустити, що зовнішні, внутрішні та змішані ресурси сім'ї іноді

виступають як чинники сімейної соціалізації, а також дістають відображення в часовій перспективі та ретроспективі потенціалу.

Процес соціалізації може бути успішним як за рахунок відсутності кореляційних зв'язків між проблемністю та чинниками соціалізації, так і тоді, коли під впливом проблеми змінюється лише один з чинників сімейної соціалізації. Сім'я, яка має високий соціально-психологічний потенціал, стикаючись з проблемами, не зазнає істотного впливу цих проблем на процес сімейної соціалізації, на відміну від родини, яка має низький соціально-психологічний потенціал. Тобто соціально-психологічний потенціал сім'ї може виступати фактором успішної сімейної соціалізації в проблемній родині.

На рис.1 схематично показано, як проблеми впливають на чинники сімейної соціалізації і як зовнішні, внутрішні та змішані ресурси сім'ї як складові соціально психологічного потенціалу, маючи достатній рівень, можуть утримувати незмінність чинників соціалізації, забезпечивши тим самим успішність цього процесу.

Отже ми припускаємо, що ресурси сім'ї іноді виступають як чинники сімейної соціалізації, тобто соціально-психологічний потенціал сім'ї може бути фактором успішної сімейної соціалізації в проблемній сім'ї.

Так, фактори проблемності сім'ї можуть корелювати з факторами сімейної соціалізації, ускладнюючи соціалізацію дитини. Соціально-психологічний потенціал сім'ї, маючи високий або достатній рівень, може виступати фактором успішної сімейної соціалізації дитини в проблемній сім'ї.

Тобто, коли ми говоримо про чинники проблемності сім'ї, які можуть вступати у взаємодію з чинниками сімейної соціалізації, мати свій вплив на них і знаходити в них своє відображення, ускладнюючи соціалізацію дитини, та враховуючи, що ресурси сім'ї іноді виступають як фактори сімейної соціалізації, ми припускаємо, що соціально-психологічний потенціал сім'ї, який має як особистісну, так і соціальну природу, маючи високий або достатній рівень, виступає фактором успішної сімейної соціалізації в проблемній сім'ї.

Результати аналізу теоретичних даних щодо концептуалізації сім'ї у науковому дискурсі, її потенційних можливостей і соціально-психологічних ресурсів, її чинників і критеріїв проблемності, а також чинників сімейної соціалізації та соціалізувальних впливів, дозволили нам, створити та обґрунтувати структурно-функціональну модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї.

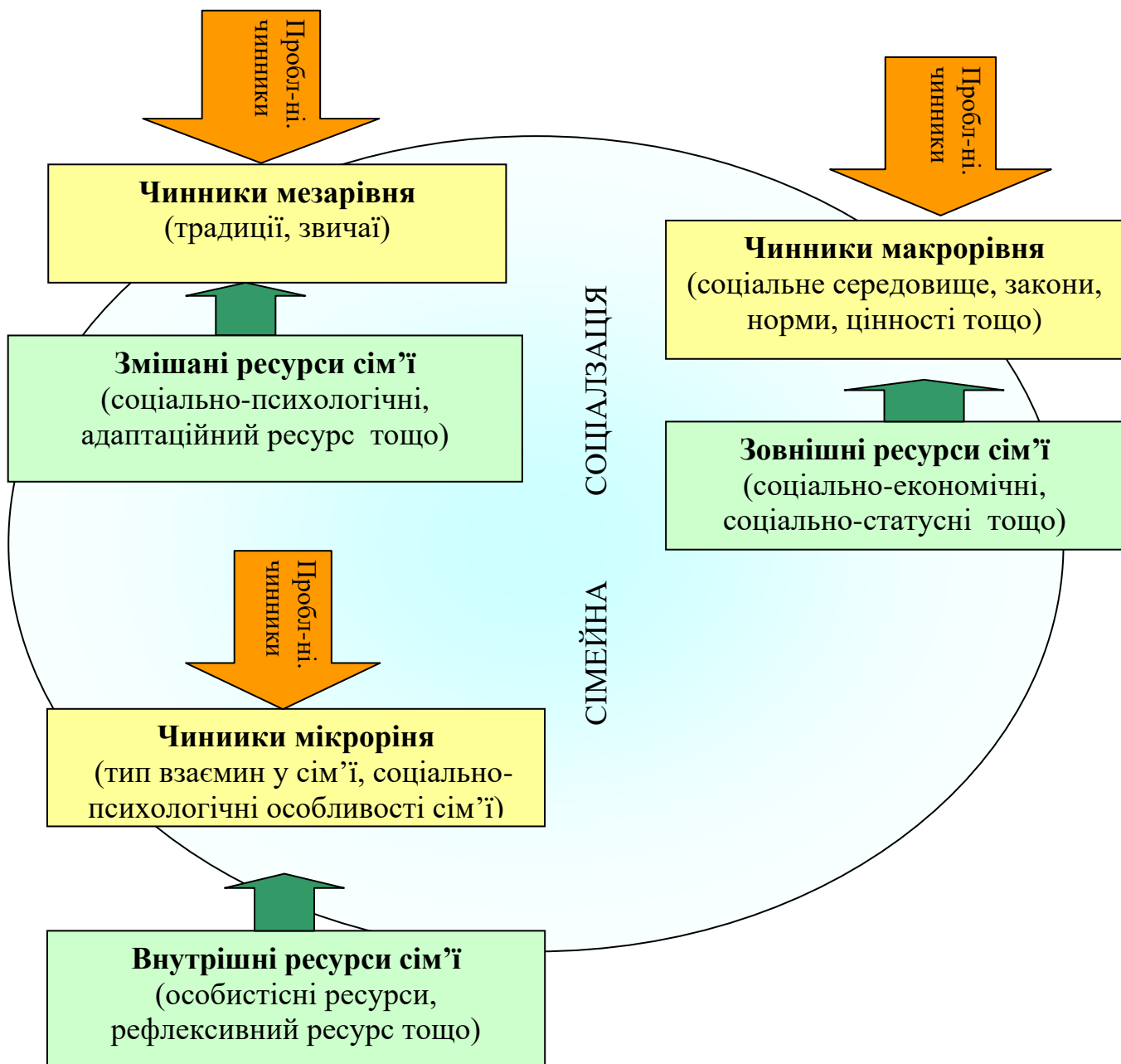

Рис. 1. Соціально-психологічний потенціал як фактор успішної соціалізації в проблемній сім'ї

Загалом, основою для побудови цієї моделі слугували положення теорії систем та постулати системної сімейної психотерапії. В межах таких теоретичних рамок ми розуміємо проблемну сім'ю як дисфункціональну систему, що має певні закономірності свого функціонування, які позначаються на процесі соціалізації дитини в таких сім'ях. При цьому проблемна сім'я розглядається нами як система, що перебуває у взаємодії з іншими, більш широкими соціальними системами.

Як видно з рис. 2, запропонована структурно-функціональна модель має низку компонентів і закономірностей функціонування.

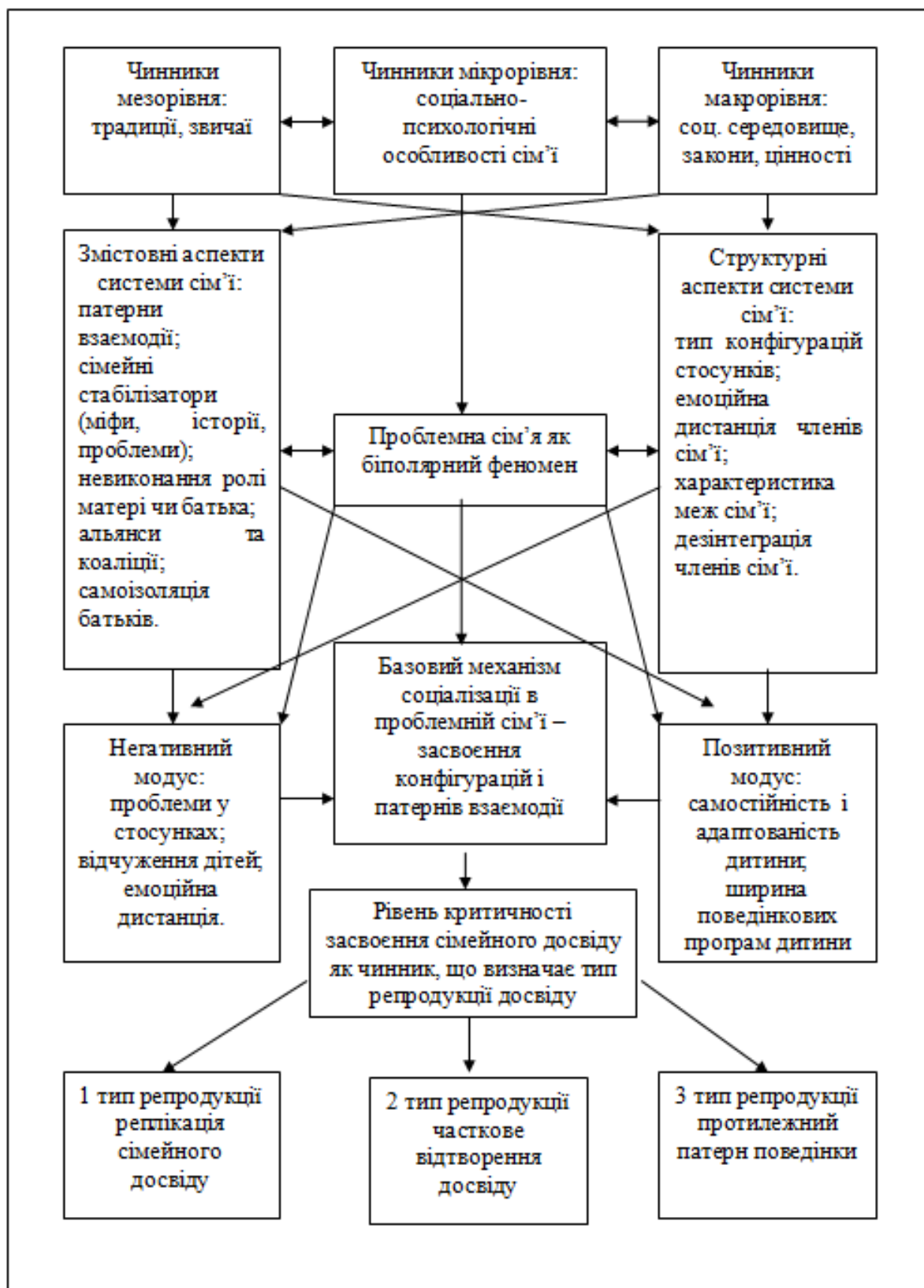

Рис. 2. Структурно-функціональна модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї

Перший компонент – соціальні системи більш високого рівня організації, що мають важливий вплив на функціонування системи проблемної сім'ї. Цей компонент представлений у цій моделі у вигляді

чинників меза- та макрорівня, що визначають широкі соціальні засади функціонування сімейних систем. Ці чинники детально проаналізовані нами в теоретичних розділах роботи. Загалом, вони задають рамки реалізації сімейних відносин у певному суспільному та соціально-економічному середовищі, що характеризується ознаками часової відповідності і культурної належності.

Цей компонент відображає панівні у певному суспільстві в даний момент норми, погляди на сімейне життя, суспільні вимоги до організації сімейного життя та його перебігу. Цей компонент свідчить, що будь-яка проблемна сім'я, незалежно від рівня закритості та функціонування, все одно підкоряється нормам взаємодії суспільства, частиною якого вона виступає.

Наступні компоненти цієї моделі стосуються безпосередньо проблемної сім'ї як системи, її мікрорівня, розкриваючи механізми соціалізації в ній.

Другий компонент – змістові аспекти функціонування проблемної сімейної системи – охоплює всі характеристики цієї системи сім'ї, що відображають зміст стосунків у цій сім'ї та характеристики її функціонування, безпосередньо не пов'язані з організаційними особливостями даної системи. До цього компонента ми відносимо:

1) патерни взаємодії в сімейній системі як типові способи організації спілкування і обміну діями між членами сім'ї;

2) особливості сімейних стабілізаторів проблемної сім'ї (сімейні міфи, історії, правила), що відображають психологічну основу функціонування проблемної сім'ї, зміст стосунків її членів;

3) особливості виконання ролі чоловіка та дружини в цій сімейній системі;

4) альянси та коаліції членів родини, що свідчать про їх прагнення дистанціюватися від певних інших членів;

5) самоізоляція батьків, як їх прагнення дистанціюватися від справ сім'ї, що призводить до порушення функціонування проблемної сімейної системи.

Цей компонент моделі закладає основи взаємодії батьків і дитини у проблемній сім'ї, адже стабілізатори, патерни взаємодії по суті і є змістом передачі батьківського досвіду дитині. Цей компонент тісно пов'язаний з наступним.

Третій компонент моделі – структурні аспекти проблемної сімейної системи – відображає особливості організації взаємодії в проблемних

сім'ях, що визначають специфіку соціалізації дитини в них. До цього компонента нами віднесені:

- 1) тип конфігурації сімейної взаємодії як специфічний стійкий інтрапсихічний феномен, який фіксує і закріплює на рівні індивідуальної свідомості структуру повторюваних взаємодій між людьми в соціальній системі і відображає емоційні взаємини між ними;
- 2) емоційна дистанція членів сім'ї у взаємодії (що у проблемних сім'ях типово порушена), адже для повноцінного соціалізувального впливу в родині між дитиною та членами сім'ї повинна бути нормальна дистанція, надмірно велика та надмірно близька дистанції не є сприятливими для становлення особистості дитини;
- 3) характеристика меж сім'ї, які, імовірно, закриті чи надмірно відкриті для певних соціалізуючих впливів;
- 4) дезінтеграція членів сімейної системи, що виражається у сприйнятті себе окремими особистостями, без акценту на психологічній єдності членів проблемної сім'ї.

Четвертий компонент моделі – модули проблемної сім'ї – є описовим стосовно сутності феномена проблемної сім'ї. Ми розглядаємо проблемну сім'ю як біполярний феномен, що чинить як негативний вплив (відсутність емоційної підтримки, порушені механізми виховання, тощо), так і позитивний (через відсутність емоційно близьких стосунків батьків і дитини, остання набуває більшої самостійності та незалежності, розвиває свій адаптаційний потенціал).

П'ятий компонент – базовий механізм соціалізації дитини в проблемній сім'ї – представлений у цій моделі механізмом засвоєння патернів і конфігурацій взаємодії з дитиною у спілкуванні з батьками та їх подальше використання. Процес засвоєння патернів і конфігурацій, на нашу думку, є головним механізмом соціалізації в сім'ї, адже по суті модель взаємодії в сім'ях відображає і способи організації сімейного життя, які дитина бачить і відчуває в спілкуванні з батьками, і змістові аспекти (сімейні цінності, зміст проведення часу, відповідальність, права, обов'язки, патерни емоційних контактів, тощо) спілкування дитини з батьками. Спостерігаючи таку взаємодію, дитина засвоює її і в подальшому використовує і відтворює у власному житті. Це є основою процесу соціалізації дитини у сім'ї, в тому числі і проблемній.

Єдність компонентів пропонованої системи реалізується в тому, що змістові та структурні аспекти проблемної сімейної системи, утворюючи єдність, демонструють усю сукупність параметрів функціонування сім'ї, що визначають якість соціалізувальних впливів. Виділення цих компонентів є

умовним. При чому всі компоненти мають певний зв'язок. Так, перший компонент визначає специфіку як структурного, так і змістового аспекту проблемної сімейної системи. Зокрема, виховні впливи, постульовані в сімейних міфах і правилах, зумовлюються панівними у суспільстві і декларованими у першому компоненті цінностями та суспільними вимогами до змісту сімейного життя. Структурний аспект проблемної сімейної системи також знаходиться під впливом макросоціальних чинників, адже і позиція дитини в сім'ї, і характер типових меж сімейної системи визначається суспільним укладом життя (в умовах сьогодення сім'ї більше характеризуються відкритими межами, ніж раніше).

Структурні та змістові аспекти проблемної сімейної системи знаходяться у взаємозв'язку із компонентом модусів цього феномена. Зокрема, особливості змісту сімейних стосунків та їх організації визначають як негативний (наприклад, емоційна дистанція між членами сім'ї викликається самоізоляцією батьків від виконання виховних функцій), так і позитивний (наприклад, самоізоляція батьків має позитивний вплив на самостійність дитини та її адаптованість) модус проблемної сім'ї.

Базовий механізм засвоєння та репродукції сімейного досвіду дитиною також має зв'язок і з мета-, меза- і мікросоціальними чинниками функціонування сім'ї (панівні у суспільстві норми визначають ступінь необхідності дотримання сімейних правил і традицій), і зі структурними та змістовими характеристиками сімейної системи (міфи та історії сім'ї дають основу для інтерпретації ефективності чи неефективності певного типу поведінки). Компонент репродукції сімейного досвіду як завершальний у цій моделі, є по суті відображенням сукупного впливу інших компонентів, їх продуктом.

Висновки.

Запропонована структурно-функціональна модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї дає можливість пояснити ті параметри сімейної системи, що визначають характер соціалізувальних впливів на дитину у такого роду сім'ях. Відповідно, зміна чи модифікація певного компонента в рамках цієї моделі призводить до змін у процесі соціалізації дитини, вибору нею типу репродукції сімейного досвіду.

Тож, запропонована модель соціалізації дитини в проблемній сім'ї відображає широкий спектр чинників (від загальносуспільного значення до рівня конкретних актів взаємодії в родині), що визначають успішність та ефективність соціалізації в проблемній сім'ї. Найбільш вагомими аспектами соціалізації в проблемній сім'ї, відповідно, запропонованій

моделі, є переважання типу репродукції сімейного досвіду та засвоєння типу конфігурації сімейних стосунків, що визначають позитивний чи негативний перебіг соціалізації дитини в проблемній сім'ї.

Соціалізація в проблемній сім'ї може бути успішною, якщо: 1) відсутні зв'язки між проблемністю і складовими соціалізації; 2) під впливом проблеми змінюється лише один з чинників сімейної соціалізації; 3) достатній рівень соціально-психологічного потенціалу дає можливість щонайменше двом чинникам сімейної соціалізації залишатися сталими; 4) наявний соціально-психологічний потенціал гарантує сталість усіх чинників сімейної соціалізації.

Щодо соціально-психологічного потенціалу проблемної сім'ї, складові якого мають слабкі, дисфункціональні можливості забезпечення розвитку сім'ї, важливою умовою його поновлення, окрім зазначених вище механізмів та активності членів самої сім'ї, є зовнішні ресурси, у т.ч. економічна і соціальна підтримка сім'ї державою. Одним із зовнішніх ресурсів є діяльність інститутів соціально-психологічної підтримки. Це може бути здійснено як за допомогою примусових заходів юридичного характеру, так і через створення умов для подолання сім'єю причин і наслідків своєї проблемності самостійно чи за допомогою фахівців (психологів, педагогів, медиків, соціальних працівників).

Література

1. Бандура А. Теория социального научения: пер. с англ. Санкт-Петербург: Евразия, 2000. – 320 с.
2. Кон И.С. Ребенок и общество: Историко-этнографическая перспектива. Москва: Наука, 1988. – 270 с.
3. Мід Дж. Г. Дух, самість і суспільство. З точки зору соціального біхевіориста / Дж. Г. Мід - Київ: Укр. центр духовної культури, 2000. – 416 с.
4. Москаленко В.В. Соціальна психологія. / В.В. Москаленко - Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 624 с.
5. Петрунько О.В. Особливості соціалізації у нестабільних суспільствах // Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України. – 2008. Т. 15. Ч. 2. – С. 117-124.
6. Сєдих К.В. Психологія сім'ї / К.В. Сєдих. - Київ: Академія, 2017. – 192 с.
7. Складрук А.В. Соціалізувальні можливості сім'ї // Проблемы современного педагогического образования. Сер.: Педагогика и психология. – 2015. Вип. 48. Ч. 3. – С. 285-293.

Literatura

1. Bandura A. Teorija social'nogo nauchenija: per. s angl. Sankt-Peterburg: Evrazija, 2000. – 320 s.
2. Kon I.S. Rebenok i obshhestvo: Istoriko-jetnograficheskaja perspektiva. Moskva: Nauka, 1988. – 270 s.
3. Mid Dzh. G. Duh, samist' i suspil'stvo. Z tochki zoru social'nogo biheviorista / Dzh. G. Mid - Kiïv: Ukr. centr duhovnoï. kul'turi, 2000. – 416 s.

4. Moskalenko V.V. Social'na psihologija. / V.V. Moskalenko - Kiïv: Centr navchal'noi literaturi, 2005. – 624 s.
5. Petrun'ko O.V. Osoblivosti socializacii u nestabil'nih suspil'stvah // Aktual'ni problemi psihologii. Zbirnik naukovih prac' Institutu psihologii im. G.S.Kostjuka APN Ukraïni. – 2008. T. 15. Ch. 2. – S. 117-124.
6. Sedih K.V. Psihologija sim'ï / K.V. Sedih. - Kiïv: Akademija, 2017. – 192 s.
7. Skljарuk A.V. Socializoval'ni mozhlivosti sim'ï // Problemy sovremennogo pedagogicheskogo obrazovanija. Ser.: Pedagogika i psihologija. – 2015. Vip. 48. Ch. 3. – S. 285-293.

Склярук А.В.

Структурно-функциональная модель социализации ребенка в проблемной семье: теоретическое осмысление

В статье проанализированы особенности социализации в проблемной семье, обосновывается предложенная структурно-функциональная модель социализации ребенка в проблемной семье. Социально-психологический потенциал рассматривается как фактор успешной социализации в проблемной семье. Отмечено, что социально-психологический потенциал семьи, имея высокий или достаточный уровень, может выступать фактором успешной семейной социализации ребенка в проблемной семье. Доказывается, что наиболее весомыми аспектами социализации в проблемной семье есть преобладание типа репродукции семейного опыта и усвоения типа конфигурации семейных отношений, определяющие положительный или отрицательный ход социализации ребенка в проблемной семье.

Ключевые слова: *проблемная семья, социализация, социализация в проблемной семье, социализирующие влияние семьи.*

Skliaruk A.

Structural-functional model of socialization of a child in a problem family: theoretical comprehension

The article analyzes the features of socialization in a problem family, substantiates the proposed structural-functional model of child socialization in a problem family. Socio-psychological potential is considered as a factor of successful socialization in a problem family. It is noted that the socio-psychological potential of the family, having a high or sufficient level, can be a factor in the successful family socialization of the child in a problem family. It is proved that the most weighty aspects of socialization in a problem family are the predominance of the type of reproduction of family experience and the assimilation of the type of configuration of family relations, determining the positive or negative course of socialization of the child in the problem family.

Key words: *problem family, socialization, socialization in a problem family, socializing the influence of the family*